

ULUSLARARASI MOLLA FENÂRÎ SEMPOZYUMU
(4-6 ARALIK 2009 BURSA)
–BİLDİRİLER–

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MOLLA FANÂRÎ
(4-6 DECEMBER 2009 BURSA)
–PROCEEDINGS–

EDİTÖRLER/EDITORS

TEVFİK YÜCEDOĞRU
ORHAN Ş. KOLOĞLU
U. MURAT KILAVUZ
KADİR GÖMBEYAZ

BURSA 2010

Osmanlı Düşüncesinin Mimarlarından Molla Mehmed Fenârî ve Şerhu Dîbâcetî'l-Mesnevî

Semih Ceyhan, Dr.

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi
İstanbul, Türkiye

*Mesnevî'den işidip cümle kelâmallahı
Bilir esrârını künbiyle kamu eşyanın
Sâlih Hüdâyî (ö. 1480)¹*

Geçmişten günümüze tasavvuf
sahasında en fazla okunan,
anlaşılmaya çalışılan ve üzerine
şerhler yazılan eserlerin başında

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî-i Ma'nevî*'si gelmektedir. Ancak eser, geleneksel bakış açısının büyük ölçüde kesintiye uğradığı modern dönemde eksik idrake malul biçimde anlaşılmaya çalışılmıştır. Bunun iki sebebi vardır: Nazarî ve amelî sebepler. Nazarî sebep, içerdiği metafiziksel ve ahlâkî konular itibarıyla kitabın mütekaddimîn ve müteahhirîn (muhakkikûn) dönemlerde tekâmül eden İslâm düşünce gelenekleriyle (fıkıh, kelâm, felsefe, tasavvuf) irtibatını kurmamaktan kaynaklanır. Diğer bir ifadeyle kitabın epistemolojik bağlamını dikkate almadan okumak. Bunun neticesinde *Mesnevî*, doktriner bütünlüğünden koparılıp sadece özlü sözler, hikmetli vecizeler, hikâye ya da kıssalardan müteşekkil bir eser şeklinde algılanmaya başlanmıştır. Amelî sebep ise *Mesnevî*'nin bir irşad ve sülûk metni –ki özellikle Mevlevîler'de tarikat kitabıdır– olduğunun göz ardı edilmesinde ortaya çıkar. Eser bu özelliği sebebiyle manevî bir tekâmül sürecine girmeden ya da *Mesnevî* bilgisine sahip bir müşîdin nezaretinde okunmadan anlaşılma imkânını önemli ölçüde kaybeder. Bu iki sebebin neticesinde oluşan modern/eksik idrakin giderilip bütüncül ve kâmil bir kavrayışı elde etmede, *Mesnevî*'yi diğer ilmi disiplinlerle bağlantılı

¹ *Osmanlı Şiirinde Mevlânâ Özgüleri ve Mevlevîlik Unsurları* (haz. Ahmet Mermer, A. Selahaddin Hidayetoğlu, Mustafa Erdoğan & Neslihan Koç Keskin), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, 482.

biçimde tasavvufun hem nazârî hem de amelî boyutlarını bi'l-cümle ihtiva eden bir eser şeklinde algılamak atılacak ilk adımlardan biridir. İkinci adım metni anlama dairesinin tamamlanmasında şahsî yönelimi gerektirir. Metni anlama ve yeniden yorumlama hedefinin gerçekleştirilmesinde, eseri söz konusu bütüncül bir perspektifle değerlendiren Osmanlı *Mesnevî* şerh geleneğinin önemli ölçüde yardımcı olacağı aşîkârdır.²

Bu çerçevede Osmanlı düşüncesinin mimarlarından ve Osmanlı *Mesnevî* şerh geleneğinin öncüsü kabul ettiğimiz Molla Mehmed Fenârî ile *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*'sini³ yazımıza konu edindik.⁴ *Mesnevî*'nin temel konu, gaye ve niteliklerini öz bir biçimde dile getiren birinci defter Arapça dibacesinin (önsöz) Arapça şerhi olan *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî* Osmanlı kültür havzasında *Mesnevî*'ye yönelik ilk çalışmadır.⁵

Makalemizde birbiriyle irtibatlı iki soruya cevap vermeye çalıştık: Birincisi Fenârî'nin *Mesnevî* dibacesini niçin şerh etmeye layık gördüğü; ikincisi şerhin konusu ve şerh etme keyfiyetinin ne olduğu. Birinci sorunun cevabı, *Mesnevî*'nin doktriner/tarihsel niteliğinde ve bu niteliğin Fenârî'nin entelektüel tercihlerine uyumluluk göstermesinde; ikinci sorunun cevabı ise, iki kısımdan (1. *Mesnevî*'nin gayesi, konusu ve nitelikleri; 2. *Mesnevî*'nin ilk muhatabı Hüsâmeddîn Çelebi'nin kimliği) oluşan dibace metninin şerhine şarih'in entelektüel birikiminin nasıl yansıtıldığında gizlidir.

² Konu hakkında İsmail Rusûhî Ankaravî'nin (ö. 1041/1631) yaklaşımı için bk. Ceyhan, Semih, "İsmail Rûsûhî Ankaravî'nin Mesnevî Tahkîki: Mesnevî'deki Mânâyâ Metodolojik Yaklaşım", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 20 (2007), 117-142.

³ Şerhin Türkiye kütüphanelerinde tespit ettiğimiz kadarıyla beş nüshası bulunmaktadır: 1. Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, no. 725, vr. 14^b-18^a (Yazıda şerh metnine atıflarda bu nüsha kullanılmıştır), 2. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3684, vr. 12^b-16^a, 3. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, no. 440, vr. 44^a-46^a, 4. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, no. 7956, vr. 1^b-4^a, 5. Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 2913, vr. 126^b-131^b.

⁴ Şerh hakkında ilk çalışma Prof. Dr. Mustafa Aşkar'a ait olup çalışmada şerh metni Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. Bk. Aşkar, Mustafa, "Molla Fenârî'nin "Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî" Adlı Risâlesi ve Tahlili", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14 (2005), 83-102.

⁵ Fenârî öncesinde Gülşehrî, Âşık Paşa, Germiyanlı Ahmedî, Hatipoğlu'nun mesnevilerinde Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden yapılan kısmî tercüme ve uyarlamalarla karşılaşmaktayız. Bk. Güleç, İsmail, *Türk Edebiyatında Mesnevî Tercüme ve Şerhleri*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2008, 87-96. *Mesnevî*'nin bir kitap olarak keyfiyetini açıklayan dibace metninin önemine binaen Fenârî hâricinde Abdülğani Nablûsî (ö. 1143/1731) tarafından da *Sırâtı's-Sevî fi Şerhi Dîbâceti'l-Mesnevî* adıyla müstakillen şerh edilmiştir. Nablûsî şerhi hakkında bk. Cici, Recep, "Abdülğani en-Nablûsî ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki *Mesnevî* Dîbâcesi Şerhi", IX. *Millî Mevlânâ Kongresi: Tebliğler*, Selçuk Üniversitesi, Konya 1998, 191-196.

I. Molla Fenârî'nin Entelektüel Kimliği, Tarikatı ve Mevlânâ

Asıl adı Şemseddîn Muhammed b. Hamza olan Molla Mehmed Fenârî, Osmanlı tefekkür tarihinde Dâvûd Kayserî'den itibaren nazârî ve amelî tasavvufu ilgilenen ve eserler verenlerden biridir.⁶ Gerek mensubu olduğu ilmi gelenekler ve tarikatlar gerekse yazdığı eserler açısından genelde İslâm düşüncesini özelde tasavvuf düşüncesini Osmanlı entelektüel hayatına intikal ettiren önemli bir müelliftir. Özellikle Osmanlı'da müstakil şerh geleneklerine konu olan *Miftâhu'l-Gayb* ile *Mesnevî* dibacesi üzerine şerh yazarak muhakkik dönem sûfî tefekkürünü Osmanlı kültür havzasına taşımaya çalışmıştır.

Fenârî'nin bilindiği kadarıyla nazârî ve amelî tasavvuf alanında dört eseri vardır:⁷ *Misbâhu'l-Üns beyne'l-Ma'kûl ve'l-Meşhûd fî Şerhi Miftâhi Gaybi'l-Cem' ve'l-Vücûd*,⁸ *Tahkîku Hakâ'iki'l-Esyâ ve Dekâ'iki'l-Ulûm ve'l-Ârâ'*,⁹ *Ta'likât alâ Istilâbâtü's-Sûfiyye*,¹⁰ *Şerhu Dîbâcetü'l-Mesnevî*.

⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Aydın, İbrahim Hakkı, "Molla Fenârî", *Türkiye Dîyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXX, 245-247; Hızlı, Mefail, *Osmanlı Bilim Taribinin İlk Büyük Siması Molla Fenârî*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2009, 17-29.

⁷ Son dönem çalışmalarda Fenârî'ye nispet edilen *Sûfiyye'nin Libâs, Etvâr ve Mesleğine Dâir İtirâzâtı Reddiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 71, vr. 68-80) risalesi Akşemseddîn'e, *Risâle fî Beyânî Vahdeti'l-Vücûd* (Kahire 1328) ise Bahâeddînzâde Muhyiddîn Mehmed Efendi'ye (ö. 952/1545) aittir. *Risâle fî Ricâli'l-Gayb, Şerh alâ Nusûs li'-Şeyh Sadreddîn Konevî, Risâle fî Menâkıb-ı Bahâeddîn en-Nakşebendî* gibi tasavvufi eserler Fenârî'ye nispet edilmekle birlikte henüz tespit edilememiştir.

⁸ Sadreddîn el-Konevî'ye ait *Miftâhu'l-Gayb*'ın şerhidir. *Miftâhu'l-Gayb*, tasavvuf metafiziğinin (*ilm-i ilâhî*) konu (*mevzû*), ilke (*mebâdî*) ve mesele (*mesâ'il*) açısından inşa edildiği bir eserdir. İran ve Osmanlı kültür havzalarında üzerine şerhler yapılmış, birçok çalışmanın konusu olmuştur. Osmanlı düşünce tarihinde Molla Fenârî'nin dışında Fenârî talebesi Kutbeddînzâde İznîkî, Molla Ahmed İlâhî, Atpazârî Osman Fazlî-i İlâhî, Abdurrahman Rahmî Bursevî, Ahmed b. Abdullah Kırîmî, Malkoçzâde Mustafa Efendi, Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin el-Hamevî kitabı şerh edenler arasındadır. Fenârî şerhi, Şeyh Ahmed eş-Şirâzî (Tahran 1323) ve Muhammed Hâcevî (Tahran 1374 hş.) tarafından İran'da iki defa neşredilmiştir. Bk. Öngören, Reşat, "Miftâhu'l-Gayb", *Türkiye Dîyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXX, 16-17; Demirli, Ekrem, *Sadreddin Konevî*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008, 26-32.

⁹ Kayıtlarda *Risâle fî'l-Tasavvuf, Mukaddimâtü'l-Aşere* adlarıyla zikredilen eser İbnü'l-Arabî'nin "*Künâ hurişen âliyyât* (Bizler henüz söylenmemiş harfler idik)" ile başlayan rubâisinin şerhidir. Fenârî, Rubâî'nin tevhidin hakikati ile ilgili olduğunu söyler ve konunun anlaşılması için şerhten önce on kaide vazeder. Eser Muhammed Hâcevî tarafından tahkik ve Farsça'ya tercüme edilmiştir (*Tevveme ve Metn-i Şerh-i Rubâ'î-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn (İbn Arabî)*, İntişarat-ı Mevlâ, 2. bs., Tahran 1428).

¹⁰ Abdürrezzak Kâşânî'nin *Istilâbâtü's-Sûfiyye*'sine yapılan kısmî bir talikattır (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4802/2).

Fenârî, *Dîbâce Şerhi*'nde olduğu gibi diğer eserlerinde de İslâm düşüncesinin temel meselelerine tahkik tavrı ile yaklaşan İbnü'l-Arabî, Konevî ve Mevlânâ başta olmak üzere muhakkik ulema ve sûfilerin izini takip eder. Nitekim Taşköprizâde nazar ile tasfiye yolunun birleşmesinden meydana gelen ilm-i ilâhînin (metafizik) pîrinin İdris (a.s.) olduğunu, Anadolu'da bu ilmin reisliğini Konevî'nin üstlendiğini ve ondan Fenârî'ye intikal ettiğini söyler.¹¹

Bilindiği üzere İslâm düşünce tarihinde burhanî-kelâmî gelenek itibara alınırsa Fahreddîn er-Râzî, nazarî-irfanî gelenek itibara alınırsa İbnü'l-Arabî, amelî-irfanî gelenek itibara alınırsa Mevlânâ ile başlayan döneme “muhakkikûn/müteahhirûn dönem” denir. Hicrî ikinci bin yılın başlangıcına kadarki bu döneme “II. Klasik Devir” de diyebiliriz. Tarihsel açıdan Moğol istilaları ve Haçlı seferlerinin akabindeki bu dönemde İslâm dünyası ilmî ve fikrî açıdan yeniden bir toparlanma sürecindedir. Bu süreçte Osmanlı düşüncesinin ve mütefekkirlerinin payı İbn Haldun'un menfi gelecek kurgulamalarına rağmen oldukça yüksektir. Osmanlı düşüncesinin inşa aşamasında, I. Klasik devirdeki kelâm, felsefe ve tasavvuf arasındaki sınırlar belirsizleşmeye başlamış, kelâmdan fıkha, felsefeden tasavvufa kadar İslâm düşüncesinin sergilediği ana eğilimler yeni bir senteze tâbi tutulmuştur. Bu sentezleme girişiminin Osmanlı özelinde öncülerinden biri Fenârî'dir. Onu takiben Kutbeddînzâde İznîkî (ö. 855/1451), Yazıcızâde Mehmed Efendi (ö. 855/1451), Akşemseddîn (ö. 863/1459), Yiğitbaşı Ahmed Şemseddîn Marmaravî (ö. 910/1504-5) vs. sûfî ve âlimlerle devam eder.¹² İslâm düşüncesine keşfedilmeyi bekleyen zengin fikrî boyutlar

¹¹ Taşköprizâde, Ebü'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed Efendi, *Mevsû'atü Mustalahâtü Miftâhî's-Sa'ade ve Misbâhî's-Siyade fî Mevzû'âtü'l-Ulûm* (nşr. Ali Dahrûc & Refik el-Acem), Mektebetü Lübnan, Beyrut 1998, 251.

¹² Öngören, R., *Osmanlılarda Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, 340-342. Bir şeyhülislâm olan Fenârî'nin muhakkik sûfî tavrı kendisinden sonra gelen şu şeyhülislâmlar tarafından paylaşılmıştır: Molla Hüsrev (ö. 885/1481), Alâeddîn Arabî Efendi (ö. 901/1496), Zenbilli Cemalî Ali Efendi (ö. 932/1526), İbn Kemal (ö. 940/1534); Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574), Bostanzâde Mehmed Efendi (ö. 1006/1598), Hoca Sadeddîn Efendi (ö. 1008/1599), Ebü'l-Meyâmin Mustafa Efendi (ö. 1015/1606), Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703), Mekki Mehmed Efendi (ö. 1212/1797), Ebü İshakzâde İshak Efendi (ö. 1147/1734), Kadızâde Mehmed Tahir Efendi (ö. 1838), Arif Hikmet Bey (ö. 1859), Hasan Fehmi Efendi (ö. 1298/1881), Abdurrahman Nesib Efendi (ö. 1914), Musa Kâzım Efendi (ö. 1921), Haydarînzâde İbrahim Efendi (ö. 1933) vs. Osmanlı asırlarında şeyhülislâmların tasavvufia irtibatı hakkında bk. Öngören, R., *a.g.e.*, 343-355; Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, 599-602; Yücer, Hür Mahmut, “Eyüp'te Medfûn Osmanlı Şeyhülislâmı Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi ve Bir Eseri”, *VIII. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008, 51-52.

katan bu sentezleme süreci kanaatimizce hicrî birinci bin yılın sonunda İsmail Rusûhî Ankaravî ile kemale ermiştir. Ankaravî'nin, herhangi bir atıfta bulunmasa da Molla Fenârî'nin *Mesnevî* tasavvurunu takip eden bir şarih olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

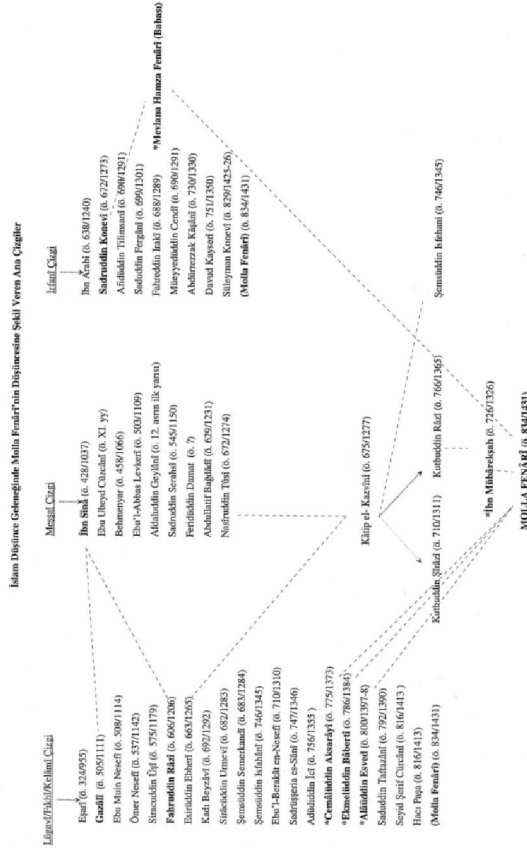
İlimlerin tedahülünün gerçekleştiği muhakkikler döneminin Osmanlı kültür havzasındaki başlıca mümessili olan Molla Fenârî'nin ilmî şahsiyeti dinî ve lisanî ilimleri, Râzî metafiziğini, İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf metafiziğini bir büyük sentezde uyumlu hâle getirmeye çalışmış, Osmanlı ilim zihniyetinin temelini teşkil edecek olan Dâvûd Kayserî'den hemen sonraki medrese-tekke bütünlüğünü kendinde temsil etmiştir. Onun gerek Osmanlı İslâm düşüncesi açısından gerek Osmanlı tasavvuf tarihi açısından entelektüel ve şahsî irtibatlarını gösteren şu çizelge de bu tavrının bir uzantısıdır:

1.1. Fenârî'nin Osmanlı İslâm Düşüncesi Tarihindeki Yeri

Entelektüel irtibat: 1. Lisanî/Fıkhî/Kelâmî gelenek (Ebû Hanîfe, Eş'arî, Gazzâlî, Fahreddîn er-Râzî; 2. Meşşâî/Burhânî gelenek (İbn Sînâ); 3. İrfanî/Keşfî gelenek (İbnü'l-Arabî, Sadreddîn el-Konevî, Mevlânâ).

Şahsî İrtibat: Üstad-Talebe ilişkisi. 1) Lisanî/Fıkhî/Kelâmî gelenek (Cemâleddîn Aksarâyî, Ekmelüddîn el-Bâbertî, Alâeddîn Esved); 2. Meşşâî/Burhanî gelenek (İbn Mübarekşâh); 3. İrfanî/Keşfî gelenek (Mevlânâ Hamza Fenârî).¹³

¹³ Bk. Boyalık, M. Taha, *Molla Fenari'nin Aynu'l-Ayân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tablîl ve Değerlendirme)* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, 19-26.

I.2. Fenârî'nin Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi Tarihindeki Yeri

Entelektüel irtibat: Muhakkik sûfîler geleneği (İbnü'l-Arabî, Sadreddîn el-Konevî, Mevlânâ)

Şahsî irtibat: Tarikat geleneği. 1. Ekberîyye (Mevlânâ Hamza Fenârî); 2. Bayramîyye (Somuncu Baba) 3. Rifâîyye (Abdurrahman b. Muhammed el-Antakî el-Hanefî); 4. Zeynîyye (Zeynüddîn Hâfî, Abdülatîf Kudsî) 5. Kazerûnîyye (Abdal Mehmed).¹⁴

¹⁴ Öngören, R., "Osmanlı Devletinin İlk Şeyhülislâmı: Molla Fenârî'nin Tasavvufî Yönü", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek & Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, 114-119.

MOLLA FENÂRÎ'NİN TARİKATI

KUTİAHİYYE (I. Şîrâzî)

1. Fıkhîlâhîl Kırâmîl
2. Şâhidîl Kırâmîl
3. Şâhidîl Kırâmîl
4. Molla Fenârî
5. İlm-i İzzet ve İzzetlî
6. Şîrâzîl Kırâmîl
7. Şîrâzîl Kırâmîl
8. Şîrâzîl Kırâmîl

KUTİAHİYYE (II. Şîrâzî)

1. Fıkhîlâhîl Kırâmîl
2. Şâhidîl Kırâmîl
3. Şîrâzîl Kırâmîl
4. Şîrâzîl Kırâmîl
5. Şîrâzîl Kırâmîl
6. Şîrâzîl Kırâmîl
7. Molla Fenârî

FİRHİYYE

1. Fıkhîlâhîl Kırâmîl
2. Şâhidîl Kırâmîl
3. Şâhidîl Kırâmîl
4. Şîrâzîl Kırâmîl
5. Şîrâzîl Kırâmîl
6. Şîrâzîl Kırâmîl
7. Şîrâzîl Kırâmîl
8. Molla Fenârî

FİRHİYYE

1. Fıkhîlâhîl Kırâmîl
2. Şâhidîl Kırâmîl
3. Şîrâzîl Kırâmîl
4. Şîrâzîl Kırâmîl
5. Molla Fenârî

RUB'İYYE FİRHİYYE

1. Ahmed es-Sâdî
2. El-Şîrâzîl Kırâmîl
3. Şîrâzîl Kırâmîl
4. Şîrâzîl Kırâmîl
5. Şîrâzîl Kırâmîl
6. Şîrâzîl Kırâmîl
7. Şîrâzîl Kırâmîl
8. Şîrâzîl Kırâmîl
9. Şîrâzîl Kırâmîl
10. Şîrâzîl Kırâmîl
11. Şîrâzîl Kırâmîl
12. Şîrâzîl Kırâmîl
13. Şîrâzîl Kırâmîl
14. Molla Fenârî

ZİYÂRİYYE

1. Ziyâdîl Kırâmîl
2. Ziyâdîl Kırâmîl
3. Molla Fenârî

KAZİRİYYE

1. El-Şîrâzîl Kırâmîl
2. El-Şîrâzîl Kırâmîl
3. Molla Fenârî

maksadı, onun ruhanî ve manevî aslıdır, her ne kadar o şey ferî, sûrî ve maddî bir şey olsa bile. Dolayısıyla keşfî ilimler gayelerin gayesi, asılların aslıdır.”¹⁵

1.3. Fenârî'ye göre *Mesnevî*, tahkik ilminin ya da ilm-i ilâhînin kaidelerini içeren bir eser olduğu gibi, *Dîbâce Şerhi*'nin hemen başında söylendiği üzere Mevlânâ da “muhakkik” bir sûfidir.¹⁶

Mevlânâ tasavvufî düşünce tarihinde XIII. asır ile başlayan muhakkik sûfiler dönemi ya da müteahhirîn dönem denilen tarihsel kesite ait bir sûfî düşünür ve nutk sahibidir. Bu kesit üç önemli tasavvufî düşünce geleneklerinin (Endülüs, Horasan/Mâverâünnehr, Hicaz) mezcedildiği bir dönemdir. Dönemin en önemli hususiyeti, mütekaddimîn dönemden intikal eden tasavvufî birikimin tahkik edilmesidir. Tahkik ile kastedilen hem varlık hem de bilgi açısından müşahedenin verilerini kullanarak Allah-insan ilişkisinin metafiziksel irtibat seviyelerini ya da mana düzeylerini yakînî bir şekilde ortaya koymaktır. Tahkik tasavvufu söz konusu ilişkide sadece nazar yöntemini benimseyen ve eksik idrake ulaşan kelâm ve felsefeye de bu anlamda eleştiriler yöneltmektedir. Molla Fenârî'nin dibâce şerhindeki açıklamalarını göz önünde bulundurduğumuzda Mevlânâ'yı tasavvufta tahkik döneminin önde gelen sûfilerinden biri olan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve Sadreddîn el-Konevî ile mahiyette aynı düşünce geleneğine ait kabul etmektedir. Öte yandan Ankaravî her üç sûfîyi de bilgide kesinlik mertebesi olan hakka'l-yakîn ya da tahkik mertebesinde görür ki onları “muhakkik sûfiler”, “ehlullah”, “Allahiler”, “müfekkîrîn”, “Muhammedî mertebenin tercümanları”, “âşıklar” ve “hakikî melâmîler” ve “arifler” şeklinde vasıflandırmıştı.¹⁷ Dolayısıyla *Mesnevî* muhakkik sûfiler döneminin bakış açısını yansıtır ki, bu bakış açısı şeriat, tarikat ve marifete dair tüm temel konuları keşf ve müşahedenin verileriyle ele alır. Ancak gerek Fenârî'ye gerek İsmail Ankaravî'ye göre *Mesnevî*, İbnü'l-Arabî ve Sadreddîn el-Konevî'nin genelde makulat düzeyinde tahkik ettiği meseleleri mahsusat düzeyine indirerek sarmal tahkiye yoluyla avam, havâs ve havâssu'l-havâs dâhil tüm insan gruplarının zihnine ulaştırmayı amaçladığından söz konusu sûfilerin telif tarzlarından ayrılmaktadır. *Mesnevî*'nin ait olduğu tasavvufî telif geleneği Hakîm Senâî ve Feridüddîn Attâr'ın temsil ettiği ve tasavvufî

¹⁵ Molla Fenârî, Şemseddîn Muhammed b. Hamza, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^a.

¹⁶ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 14^b.

¹⁷ İsmail Rusûhî Ankaravî, *Şerhu'l-Mesnevî*, Dâru't-Tibaati'l-Âmire, İstanbul 1289, I, 161-163, 358-359; II, 479.

konuların şiir formunda ifade edildiği Horasan hitabî yazım geleneğidir. Dolayısıyla muhakkik sûfiler döneminin bir ürünü olan *Mesnevî*'nin, manada İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin kaidelerini vazettiği vahdet-i vücûd perspektifine sahipken, surette Horasan tasavvufî şiir geleneğini takip ettiği ileri sürülebilir.

Fenârî'ye göre nazar ile müşahade arasında bir yöntemle (*beyne'l-ma'kûl ve'l-meşhûd*) inşa edilen hakikat ilminin bu kaidelerinin nazarî irfan açısından *Miftâhu'l-Gayb*'da, amelî irfan perspektifinden *Mesnevî*'de ele alındığı ileri sürülebilir. Öte yandan Fenârî *Şerh-i Rubâ'îyyât-ı Şeyh-i Ekber*'de vahdet-i vücûdun anlaşılması için 10 kaide vazeder. Onun gerek bu eserindeki kaideleştirme çabası, gerek *Miftâhu'l-Gayb* şerhinde kaideleri şerh etme girişimi, gerekse de *Mesnevî*'nin tahkik ve sülûk ilminin kaidelerini vazeden bir eser olduğuna dair tespiti mantıklılığının bir sonucu olarak görülebilir. Buna göre *Mesnevî* diğer tasavvuf klasiklerine nazaran hem tasavvuftaki amelî konuların (sülûk bahisleri) hem de ilâhî hakikatlerin ilkelerini içermesi sebebiyle Osmanlı dâhil tüm kültür havzalarında en fazla şerh edilen ve referans verilen eserlerden biri olmuştur. Fenârî'nin *Mesnevî* ve Mevlânâ'ya yönelik bu tasavvuru, dibaceyi şerh etme sebebi olarak belirlenebilir.

II. Fenârî Gözüyle *Mesnevî*: *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*

Bilindiği üzere önsözler –ki Osmanlı'da “sebeb-i telif-i kitab”, “mukaddime”, “dibace” başlıkları altında yazılırdı– kitapların giriş kısmına konulan, o eserin konusunu, gayesini, işleniş tarzını ve üslup özelliklerini kısaca anlatan yazılardır. Buna göre bir kitabın temel karakteristiği önsözlerden anlaşılabilir. Altı defter *Mesnevî*'nin altı dibacesi de ait olduğu defterin temel özelliklerini göstermesi açısından üzerinde durulması gereken metinlerdir. İsmail Rusûhî Ankaravî'ye göre Mevlânâ, her defterin başına defterin tamamlanmasından sonra yazdırdığı Arapça dibacelerde –ki sadece beşinci cildin dibacesi Farsça'dır ve kitaba Mevlânâ sonrasında ilave edildiği konusunda tartışmalar vardır– ait olduğu cildin mevzusunu, berâet-i istihlâl kaidesi¹⁸

¹⁸ Bu kaide bedi ilminin konusudur ki, bir meselenin mevzusuna başlangıçta mücmelen işaret etme sanatıdır. Bk. İsmail Rusûhî Ankaravî, *Miftâhu'l-Belâğa ve Mîsbâhu'l-Fesâha*, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul 1284, 130. Mesela kitapların başlarında yer alan hamdele ve salvele kısmında müellif bu kaideye istinaden kitabının konusuna bir şekilde işaret eder. Böylece okuyucu kitabı daha okumadan kitabın konusuna vâkıf olur. Mesela *Fütûhât-ı Mekkîyye*'nin girişi *وعدمه وعدمه* الحمد لله الذي اوجد الاشياء عن عدم وعدمه şeklinde ki tüm vahdet-i vücûd doktrinini özetler mahiyettedir. *Mesnevî* dibaceleri de aynı şekilde o cildin muhtevasına işaret etmektedir.

gereğince izah eder. Ancak birinci defter dibacesi “*Mesnevî*, dinin usûlünün usûlünün usûlüdür” cümlesinden hareketle şeriat-tarikat-marifet ya da fıkıh, ahlâk ve hakikat konusunu ele alır ki, gerek Fenârî’ye gerek Ankaravî başta olmak üzere çoğu şarihler göre tüm defterlerinde *Mesnevî*’nin üzerine bina edildiği ilmî dayanakları öz bir biçimde açıklayan metindir.¹⁹ Dibace öte yandan Mevlânâ’nın tasavvuf düşüncesinin temel unsurlarını bizlere veren bir özelliğe sahiptir. Nitekim Fenârî’nin “muhakkik arif”, “veli ve salıkların kutbu”²⁰ şeklinde vasfettiği Mevlânâ, eserinde hem tahkik ilminin hem de seyr u sülûk ilminin kaidelerini inşa eden, İbnü’l-Arabî ve Sadreddîn el-Konevî gibi XIII. asır muhakkik sûfiler döneminin önde gelen bir şahsiyetidir. Fenârî’ye göre eserin Konevî’nin *Miftâhu’l-Gayb*’ı gibi kaideler inşa etmesi İslâm düşüncesinin temel sorunlarının çözümü için teklifler sunması demektir. Kaideler iki konuyla ilgilidir: Birincisi, yöntem ya da hakikati nasıl bileceğimiz (sülûk kaideleri); ikincisi yöntem sonucunda ulaşılan metafiziksel ilkeler (tahkik kaideleri). Fenârî’ye göre her iki kaide türünün anlaşılmasında İslâmî ilimlerin girişimli (tedahülî) bir yapıda olduğunun dikkate alınması kaçınılmazdır. Şer’î meselelerde fıkıh, ahlâkî ve vicdanî meselelerde tarikat ya da tasavvuf, itikadî meselelerde kelâm ilmi çeşitli yaklaşımlara sahiptir. Ancak Fenârî’ye göre birbiri üzerine temellenen tüm bu ilimlere ilkelerini veren ilim “*tahkîkî ilmi*”dir, diğer bir ifadeyle “ilm-i ilâhî”. Dolayısıyla dibaceye göre *Mesnevî*’nin konusu ilm-i ilâhîdir.

Dibacenin ikinci temel özelliği *Mesnevî*’nin konusu olan ilm-i ilâhîye ulaşmada takip edeceğimiz yöntemin ne olduğu hususunda bazı açıklamalar içermesidir. Fenârî sorunun cevabını nefsin tezkiye ve tasfiyesine dayalı “keşf ve müşahade yöntemi” şeklinde verir. Ona göre keşf, varlık, eşya ve insanın gerçekliğine dair nihaî bilgiye ulaştıran bir yöntemdir ve felsefe dışında vahye dayalı tüm ilimlerin kalkış noktasıdır. Zira en başta vahiy keşf ürünüdür. Fenârî İslâmî ilimlerin yöntem arayışında Hz. Peygamber’e tâbi olmasını ve onun tecrübesini yeniden yaşamayı önerir. Ancak Fenârî keşfle ulaşılan hakikat bilgisinin doğası itibarıyla görelî olacağını, bu göreliliğin herkes tarafından ortak bir zeminde anlaşılma imkânının doğması için aklın genelgeçer kaideleriyle ifade edilmesi gerektiğini söyler. Buna göre keşf bilgisinin aklın algılayabileceği tarzda

¹⁹ İsmail Ankaravî’nin *Mesnevî* dibacelerine dair yorumu hakkında bk. İsmail Rusûhî Ankaravî, *Mesnevî’nin Sırrı: Dîbâce ve İlk 18 Beyit Şerhi* (haz. Semih Ceyhan & Mustafa Topatan), Hayy Kitap, İstanbul 2008, 31-47.

²⁰ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 14b.

nazarî boyutu vardır. Nazarî boyutun ihmal edilmesi Dâvûd Kayserî'nin de söylediği üzere sûfilerin dile getirdikleri hakikatleri “şairâne tahayyüllerden ibaret”²¹ durumda bırakacağı için, tahayyül verilerinin taakkul edilerek aklî kaideler şeklinde vazedilmesi ilm-i ilâhînin entelektüel zemininin inşasına yol açacaktır. Bu inşa İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekekiyye*'sinin girişinde, Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb*'inde nazarî açıdan yapılmıştı. Dibaceye dayanarak Fenârî *Mesnevî*'nin de İslâm düşüncesindeki belli başlı nazarî ve amelî konulara dair ilkeler bütünü içerdiğini söylerken İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin eserleriyle aynı kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini ima eder. Ancak *Mesnevî*, diğerlerinden farklı olarak nazarî meseleleri Horasan hitabî şiir geleneğini takip ederek teşbih, temsil ve hikâyelerle ele almaktadır. Bu, makulâtın mahsusat zeminine çekilmesidir. Böylelikle metnin anlaşılma imkânı bir derece daha genişlik kazanır.

Dibacenin üçüncü temel özelliği burada ortaya çıkar: *Mesnevî*'nin niteliklerini serimlemek. Fenârî'ye göre kitabın nitelikleri hem konusu hem de gayesine delalet eder. Fıkhullahî'l-ekber olması, Kur'ân vasıflarıyla tavsifi gibi. Bu niteliklerin vurguladığı husus, kitabın diğer tasavvufî eserlerin ortak paydası olan ilham-ı ilâhî ürünü olmasıdır. Dibacenin dördüncü temel özelliği kitabın ilk muhatabı olan Hüsâmeddîn Çelebi hakkında bilgiler vermesidir. Çelebi dibacede bir sûfinin sahip olabileceği niteliklerle övülmektedir.

Molla Mehmed Fenârî, şerhinde dibacenin bu dört özelliğini şerh ederken *Mesnevî*'ye dair nasıl bir tasavvura sahip olmamız gerektiğini açıklar. İlk iki özelliğin (*Mesnevî*'nin konusu: usûl-i usûl-i usûl-i din; *Mesnevî*'nin gayesi: keşf ve yakîne ulaştırmak) şerhi detaylı, diğer iki özelliğin şerhi bazı müşkil lafızların izahından ibarettir.

Şimdi Fenârî'nin dibace şerhine göre *Mesnevî*'yi hangi zeminde değerlendirdiğine bakalım.

II.1. *Mesnevî*'nin Gayesi

Fenârî'ye göre *Mesnevî*'nin gayesi “vuslat ve yakîn sırlarını keşfetmek”, konusu “dinin usûlünün usûlünün usûlü”dür. Gaye ve konu, dibacenin ilk cümlesinde geçen “Bu *Mesnevî* kitabıdır ki, vuslat (vusûl) ve yakîn sırlarını

²¹ Bk. Dâvûd el-Kayserî, *Risâle fî İlmi't-Tasavvuf (er-Resâ'il* içinde nşr. Mehmet Bayraktar), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 1997, 110.

keşfetmede dinin usûlünün usûlünün usûlüdür” tanımında açıklık kazanır. Fenârî, *Mesnevî*’nin gayesini oluşturan unsurları şerh ederken bilgiye ulaştırıcı yöntem; konusunu oluşturan unsurları şerh ederken ilim ve ilimler sayımı anlayışını inşa eder. Böylelikle *Mesnevî*’nin epistemolojik dayanaklarını ortaya koymayı amaçlar. Ancak bu maksat önce *Mesnevî*’nin gayesinin, sonra konusunun izahıyla teşekkül etmektedir.²²

Fenârî’ye göre *Mesnevî*’nin gayesi “vuslat ve yakîn sırlarını keşfetmek”tir. “Vuslat”tan kasıt sülûk ve ahlâk; “yakîn” ise tevhid ve sıfatlar ilmidir. Bu iki ilmin “sırları”ndan kasıt, aklî ya da burhanî istidlâl yönteminin sonuçları değil tasavvuftaki keşf yöntemiyle ulaşılan kaidelerdir.²³ “Sırlar (esrâr)” kelimesiyle bu “kaidelere” işaret edilmiştir. Sır, bir şeyin gizli anlamı ve hakikatidir. Dolayısıyla sülûk ve tevhid ilminde söz konusu edilen hakikatlere aklın delillendirme yöntemiyle değil, keşfle ulaşılır. Keşften kasıt ise şüphe ve tahminden kurtulup kesin bilgiye (yakîn) ulaşmaktır (vusûl). Fenârî’ye göre filozof ve müteahhirîn dönem kelâmcıların istidlâlde elde ettikleri burhanî hükümler Hak ehli –ki muhakkik sûfiler kastedilir– katında gizli değil açıktır. Yani sır olarak kabul edilemez. Sır olmayan bir şeyin keşfe konu olması da anlamsızdır. Tahkik ehlinin istidlâlde bulunma yöntemine ve aklî delillere yönelik tavrı, keşf yöntemiyle idrak ettikleri sırları anlayabilme (fehm) ve sırlara keşfle vâkıf olmayan “avam”a anlaşılır kılma (tefhim) ölçüsündedir. Böylelikle tahkik ehli Kitap, Sünnet ve eserlerde nadiren varit olan istidlâl yöntemine tâbi olurlar. Aklî delillere başvurarak tefhim ise sırların aklî kaidelere bağlanma sürecidir. Bu süreç sırların anlaşılmasını kolaylaştırıcı, vâkıf olmayanları rahatlatıcı bir işleve sahiptir. Aksi takdirde keşfen idrak edilen hakikatlerin anlatılması zorlaşacaktır. Öte yandan Fenârî’ye göre aklın ilkeleriyle anlatma süreci bir zorunluluk olmamakla birlikte bir imkândır.²⁴

²² İsmail Ankaravî’de ise konunun şerhi, gayenin şerhini öncelemektedir. Bk. İsmail Rusûhî Ankaravî, *Mesnevî’nin Sırrı*, 123-126.

²³ Fenârî “kaide” kelimesini, bir gaye olarak ulaşılan netice ile bir bilginin dayanağı olan ilke (asıl) olarak iki anlamda da kullanmaktadır. Birinci anlamdaki kullanımına misal: “Vuslat ve yakîn sırlarından murad burhanî değil keşfî **kaideleridir**”. İkinci anlamdaki kullanımına misal: “Vuslat ve yakîn ilminin **kaideleri**, hakikatleri ve sıfatlarını yakînî bir şekilde idrak ederek Allah’ı bilmek, vuslata ulaştırıcı sülûkle ahiret menzillerini bilmektir”. Bk. Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 14^b.

²⁴ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 14^b.

Fenârî'nin bilgiye ulaştıran bir yöntem olarak keşf ve müşahedeyi tercihinde ve buna dayalı ilim anlayışında üç unsur dikkat çekmektedir: Birincisi, ilâhî varlık hakikatlerine filozofların yöntemi olan aklî istidlâlle değil, kalbî keşfle ulaşılmasıdır. Keşf yöntemi ise sülûk yani nefsin tezkiyesinden sonra gerçekleşir. Bu da Kitap ve Sünnet'te varit olan şeylere tâbi olmayı gerektirir. İkincisi keşfedilen hakikatlerin idrake kâbil akıl tarafından anlaşılma imkânının bulunmasıdır. Buna göre akıl, hakikatlerle irtibata geçen bir bağ ve alet mesabesindedir. Yoksa Fenârî'ye göre akıl, keşfedilen gizli hakikatlere daha fazla gerçeklik kazandıracak bir konumda değildir. Üçüncüsü akıl ve mantık yürütme ile gerçekleştirilen istidlâlin bir zorunluluk değil, sadece keşf ile elde edilen hakikatlerin, bu yöntemle hakikatlere vâkıf olmayan kimselere –ki avam sıfatıyla anılır– anlaşılır kılmaya yarayan bir yöntem olmasıdır. Bu yöntemle başvurulmaması, anlatmada zorluk çıkaracaktır.

Fenârî iki şeyi birbirinden temyiz eder: Birincisi keşf ile idrak edilen hakikatlerin akılla da idrak edilebileceği, ikincisi bizleri kesin bilgiye ve ilâhî sırlara ulaştıracak yegâne yöntemin filozofların aklî istidlâli değil, nefsin tezkiyesi ile gerçekleşen tasavvufî keşf yöntemi olduğu. Fenârî'ye göre her iki yöntemle ulaşılacak kaideler ise birbirini reddeden değil destekleyen kaidelerdir. Fenârî bu anlayışıyla nazarın ulaştığı sonuçlar ile keşfin ulaştığı sonuçların aynı hakikati yansıttığını savunur. Fark sadece yöntemdedir. Ancak Fenârî'ye göre keşf yöntemi asıl, istidlâl yöntemi fer' konumundadır. Buna göre istidlâl yöntemi, keşfle elde edilen sırlara sadece form kazandırmaktadır. Peki onun istidlâl yerine keşfi tercih etmesinin sebebi nedir? Sorunun cevabı Fenârî'nin aklın bedihî ve apaçık idrak edeceği şeylerin ötesinde gizli olan sırların varlığını kabul etmesidir. İşte bu sırlar ancak keşfle elde edilmektedir. Bu yöntem Kitap ve Sünnet'in yöntemidir ki, tâbi olunması gereken asıldır. Dolayısıyla sûfiler dine tâbi olurken, filozoflar akla tâbi olmuşlardır.

Fenârî'ye göre *Mesnevî* de keşf yöntemini izlemiş, ulaştığı hakikatleri kaidelere bağlamıştır. Buna “*tahkik*” denir. Tahkik ile kastedilen nefsi varlık hakikatlerini idrak edebilecek seviyeye getirmek (nefs tezkiyesi), keşf ile idrak edilen hakikatleri gerek nefste gerek hâriçte taalluk ettikleri ledünnî/gaybî, ruhanî, misalî ve hissî mertebeleri açısından nazârî açıdan idrak edebilecek seviyede izah etmektir. Fenârî'nin *Mesnevî*'nin ya sülûk ya da hakikatler ilminin –

ki şerh metninde bu ilim hakkında “ilm-i keşf”, “ilm-i ilâhî”, “ilm-i esrâr” tabirlerini kullanır– tahkik kaidelerini içerdiğini söylemesi bu anlamdadır.²⁵

Bilindiği üzere bu kaideler Sadreddîn el-Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb*'ında nazar ile müşahade arasında (*beyne'l-ma'kûl ve'l-meşhûd*) bir yöntemle inşa edilmiş, Fenârî *Misbâhu'l-Üns*'te bu kaideleri şerh etmişti. Diğer yandan Fenârî, *Mesnevî*'de nefsin kuvvelerinden olan vehmin akla yardımcı olması için aklî olan şeyleri (*ma'kûlât*) hissî/duyulur (*mahsûsât*) mecraya uyarlayan temsil, teşbih ve hikâyelerin de kullanıldığını söyler.²⁶ Bu anlamda *Mesnevî*, *Miftâh*'ta nazârî açıdan inşa edilen tasavvufî ilkelerin mecaz ve temsillerle anlatıldığı bir eser şeklinde görülebilir.

Fenârî'ye göre *Mesnevî* tanımındaki “vusûl” kelimesinin “yakîn”den önce getirilmesinde bir incelik vardır. Buna göre tevhid ve sıfatlar ilmi olan yakîn ilmi, vuslat yani sülûk ilmine dayanır. Zira tasavvufta şüphe ve tahmin içermeyen kesin bilgiye (yakîn) ancak amelle (sülûk) ulaşılır. Dolayısıyla amelin ilmi önceleme gerektir. Diğer taraftan Fenârî, ilmin ameli talep ettiğini vurgular. Buna göre amel ancak bir bilgi temelinde gerçekleşir. Bu bilgi din bilgisidir ki, Kitap ve Sünnet'ten ibarettir. Kitap ve Sünnet'teki bilgi (vahiy) bu itibarla hem tüm ilimlerin kaynağı (asıl) hem de tüm ilimlerin gayesi (maksat) olmaktadır. İşte *Mesnevî*'nin gayesinin Kitap ve Sünnet'e dayanarak sülûk ve hakikatler ilmini keşfetmek ve keşfedilen bilgileri aklî kaidelerle avama izah etmek olması Fenârî'nin ortaya koyduğu bu tasavvurun bir sonucudur.

Peki *Mesnevî*'de bu gaye hangi asıllara dayanır? Soruyu şöyle de sorabiliriz: *Mesnevî*'nin konusunun “dinin usûlünün usûlünün usûlü” olması ne demektir? *Mesnevî*'nin ilmî dayanakları nedir?

II.2. *Mesnevî*'nin Konusu

Fenârî'ye göre ilim ikiye ayrılır: Allah'ı bilmek ve ahiret menzillerini bilmek. Birincisi Hakk'ın sıfatlarını, diğer bir ifadeyle hakikatlerini yakînî bir şekilde idrakle; ikincisi vuslata ulaştıran sülûkle gerçekleşir. Her iki ilmin kaynağı (asıl) ise dindir. Fenârî'nin din tanımlaması fukaha ve kelâmcıların (ulema) meşhur tarifiyle özdeşdir: “Din, övülmüş ihtiyârlarıyla akıl sahiplerini hayra ve kemale sevk eden ilâhî vaz'dır”. Dinin açıklamasını (beyan) Kitap ve Sünnet'ten

²⁵ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^b.

²⁶ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 17^b.

kaynağını alan fıkıh ilmi üstlenir. Mevlânâ da şu beytiyle bunu tasdik etmiştir: “Din ilmi fıkıh, tefsir ve hadistir. Bu ilimlerden başka okuyan kimse habistir. Din adamı sûfidir, kıraatçidir, fakihidir. Bunun dışında okuyanlar sefihtir.”

Din ilmi fıkıh, tefsir ve hadis –ki Kitap ve Sünnet’in izahıdır– ise, bu üç ilimden istinbat edilen kaidelere “usûlü’ d-dîn” denir. Fenârî, dibacedeki usûl²⁷ zincirini üç vecih tayin ederek yorumlar. Bu yorumlar onun ilimler sayımı anlayışını özetler mahiyettedir.

1. Vecih: usûl (fıkıh, tefsir ve hadis)	usûl (kelâm ve ahlâk ilmi)	usûl (keşf ilmi)
2. Vecih: usûl (şeriat ilmi)	usûl (tarikât ilmi)	usûl (hakikat ilmi)
3. Vecih: usûl (kelâm ilmi)	usûl (Kitap ve Sünnet ilmi)	usûl (keşfi ilimler) ²⁸

Fenârî’ye göre tüm dinî ilimler hiyerarşik bir şekilde birbiri üzerine inşa edilen bir kaideleştirme sürecinin neticeleridir. Alttaki ilim üstteki ilmin dayanağı ve kaynağı, üstteki ilim alttakinin kaideler bütünüdür. Ancak üst ilim alt ilimden sadece istifade edip onu ikame etmemektedir. Tüm ilimler fıkıh, tefsir ve hadise, bu üç ilim de dine yani Kitap ve Sünnet’e dayanır. Dolayısıyla dinî ilimler Kitap ve Sünnet’i “asıl” kabul ederken, onu kaidelere bağlamayı amaç edinirler. Bu amacın dışındaki ilim, dine değil akla dayalı felsefedir. Felsefe bu bağlamda “usûlü’ d-dîn”den kabul edilmeyip fer’ mesabesinde kalır. Diğer bir ifadeyle felsefe, üç din usûlü ilmini akıl açısından avama burhanî kaidelerle izah eden alet ilimdir. İlm-i hakikat ise ilimler piramidinin en üstünde yer almakla birlikte, tüm dinî ilimlerin hem kaynağı hem de onlara ilkelerini veren ve kaidelere bağlayan ilimdir. Zira ilm-i hakikat dışındaki ilimler dinin sadece zahirinden, ilm-i hakikat ise hem zahir hem de bâtınından müstefaddır. Dolayısıyla gerçek ilim tasavvuf ilmidir. Tasavvuf ilminin dayanağı kelâm ve ahlâk ilmi, bu iki ilmin dayanağı ise fıkıh, tefsir ve hadistir.

²⁷ Fenârî “usûl” kelimesini hem bilginin dayandığı asıl, kaide, temel ilke anlamında hem de asılların teşkil ettiği ilmî disiplin anlamında, ancak her iki anlamı birbiriyle irtibatı dâhilinde kullanır. Bu kullanım “kaide” kelimesinin kullanımıyla benzeşmektedir.

²⁸ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti’l-Mesnevî*, vr. 14^b-15^b. Ankaravî ise üç usûle dört vecih tayin eder:

1. usûl (itikadiyyat, kelâm)	usûl (vicdaniyyat, ahlâk)	usûl (keşfiyyat, tasavvuf)
2. usûl (şeriat)	usûl (tarikât)	usûl (hakikat)
3. usûl (îman)	usûl (ihlâs)	usûl (niyet)
4. usûl (usûl-i fıkıh)	usûl (kelâm)	usûl (vahiy).

Bk. İsmail Rusûhî Ankaravî, *Mesnevî’nin Sırrı*, 123-125.

Fenârî birinci vechi izah ederken kelâm ve ahlâk ilimlerini şöyle tanımlar: “Kelâm ilmi, hem aklî delillerle (burhan) hem de ayet ve hadislerle Hakk’ın zatının varlığını ve sıfatlarla muttasıf olmasını açıklayan bir ilimdir. Ahlâk ilmi ise hikmet, şecaat, sehavet ve iffet vs. her şeyde ifrat ile tefrit arasındaki itidali bilme ilmidir. Zira her şeyin en hayırlısı ortasıdır”.²⁹ Bu iki ilmin asılları (usûl) ise keşfî sırlardır. Kelâm ve ahlâk ilmi, dinin zahirinden anlaşılan şeyi kaidelere bağlar. Bu kaideleştirme fıkıh, tefsir ve hadis üzerinden yapılır.

Fenârî’ye göre kelâm ve ahlâk ilmi, keşf ilminden istifade eder. Diğer bir ifadeyle kelâm ve ahlâk ilminin bâtını keşfe dayanır. Muhakkik kimseye düşen şey bu bâtını keşfetmesidir. Dolayısıyla her iki ilim de hakikatte keşfî bir ilimdir. Mukallid ise bu ilmi muhakkikten alır. Keşfî ilimlerin dayanağı kelâm ve ahlâk, kelâm ve ahlâkın dayanağı fıkıh ilmi ise, dolaylı olarak keşfî ilimlerin dayanağının fıkıh ilmi olduğu söylenebilir. Fenârî şöyle der: “Bu ilimler –yani keşfî– delillendirilmiş (müberhen) ilimlerin usûlüdür ki, Kitap ve Sünnet’ten istinbat edilen fikhî kaideler usûlüdür. İşte dinin usûlünün usûlünün usûlü budur”.³⁰

Fenârî usûl zincirini şariat-tarikat-hakikat üçlemesiyle de yorumlar (II. Vecih). Bu yorum bir ilmin diğerinin gayesi olmasıyla irtibatlıdır. Gayeden kasıt, bir şeyin ruhanî ve manevî aslıdır. Hakikat ilmi tarikat ilminin, tarikat ilmi şariat ilminin gayesidir. Yani şariatın ruhu tarikat, tarikatın ruhu hakikattir. Dolayısıyla keşfî ilimler gayelerin gayesi olmaktadır ki, tüm İslâmî ilimlerin gayesi ve ruhu mesabesindedir. Bu gaye ilmin ameli talep etmesiyle tahakkuk eder. Hakikat bilgisi tarikat ameliyle, tarikat bilgisi şariat ameliyle olur. Şariat bilgisi (din ilmi, fıkıh) ise hakikat ve tarikatın dayanağıdır. Fenârî şariat ilmi olan fıkıh konusunda hem kendisinin hem de Mevlânâ’nın Hanefî³¹ olması sebebiyle Ebû Hanîfe’nin tarifini benimser: “Nefsin lehinde ve aleyhinde olduğu şeyleri bilmesi”. Nefsin bileceği şeyler sırasıyla itikadî ve vicdanî şeylerden kaynağını bulur. İtikadî (kelâm) ve vicdanî (ahlâk) bilgiler ise keşfî bilgilerden, keşfî bilgiler de Kitap ve

²⁹ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^a.

³⁰ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^a.

³¹ Mevlânâ ve oğlu Sultan Veled, Abdülkâdir Kureşî’nin Hanefî tabakatında yer almışlardır. Bk. Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn İbn Ebi’l-Vefa Abdülkâdir b. Muhammed, *el-Cevâbiru’l-Mudîyye fî Tabakâti’l-Hanefîyye*, Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî, Kahire 1978, III, 343-346 (Mevlânâ); I, 313-315 (Sultan Veled).

Sünnet'ten kaynaklanır. Kitap ve Sünnet ise keşfe dayanır. Buna göre keşfi ilimler dinin usûlünün usûlünün usûlüdür.³²

Fenârî, usûl zincirinin üçüncü vechini Fahrulislâm Pezdevî'ye referansla yapar. Pezdevî *Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl* adlı eserinde şöyle der: “Kurtarıcı ilim ikidir: Tevhid ve sıfatlar ilmi; şeriatlar ve hükümler ilmi. İlk ilim diğerinin aslıdır ki, Kitap ve Sünnet'e yapışma, heva ve bidatten yüz çevirmedir.”³³ Fenârî'ye göre tevhid ve sıfatlar ilmi, kelâm ilmidir ki, “usûlû'd-dîn” diye meşhurdur. Kitap ve Sünnet ilmi ise usûl-i usûl-i dindir. Kelâm ilmi ile Kitap ve Sünnet ilminin (fıkıh) aslı (usûl) ise keşfi ilimlerdir. Keşfi ilimlerin gaybî/ledünnî, ruhanî ve misalî olmak üzere üç mertebede delaletleri vardır.³⁴

Hâsılı Molla Fenârî'ye göre *Mesnevî*'nin asıl konusu keşf ve hakikat ilmidir. Bu ilim tarikat ilmine, o da şeriat ilmine dayanır. *Mesnevî* her üç ilmin kaidelerini içeren bir kitaptır. Ancak ilk iki ilmin kaideleri hakikat ilminin kaideleri ışığında ele alınır. *Mesnevî*, dinin asılları (fıkıh, itikad ve ahlâk, tasavvuf) ve asılların birbirini gerektirmesi üzerine temellendirilmiştir. Hakikati elde etmek amel ve hâli gerektirdiği gibi, amel ve hâl anlamını hakikatten alır. Bu anlamda hakikati elde etme aslının bilgisini konu edinen *Mesnevî*, bu bilgiye (keşfi bilgi) ulaşma yolları olan ameller (şer'î ilimler) ve hâllere dair bilgileri (sülûk ilmi) de hakikat bilgisi (ilm-i ilâhî) bağlamında ele alır.³⁵

Mesnevî'nin konusu, tüm ilimlerin aslı ve gayesi olan “hakikat(ler) ilmi” veya “ilm-i ilâhî-i şer'î” ise bu ilmin konu (mevzu), ilke (mebadî) ve meseleleri (mesail) nedir? Fenârî'ye göre ilm-i ilâhî “insanın takati ölçüsünce hak varlık olan Allah'ı mahlukatla irtibatı ve âlemin O'ndan neşet etmesi açısından bilmektir”. Dolayısıyla konusu, zatı açısından değil Hakk'ın mahlukatla mahlukatın da Hakk'la irtibatı bakımından Hakk'ın varlığıdır. İlkeleri zat isimleri; meseleleri sıfat ve fiil isimleri, bu isimlerin varlık mertebelerinde tecelli ediş keyfiyetleridir.³⁶ Fenârî'ye göre şer'î/ilâhî ilmin ilkelerini ve buna bağlı

³² Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^a-15^b.

³³ Pezdevî, Ebü'l-Usr Fahrulislâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin, *Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl (Usûlû'l-Pezdevî)* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-billah el-Bagdâdî), Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut 1997, I, 29-33.

³⁴ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^b.

³⁵ Ceyhan, S., “Mesnevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, 328.

³⁶ Molla Fenârî, *Misbâhu'l-Üns beyne'l-Ma'kûl ve'l-Meşhûd* (Ebü'l-Meâlî Sadreddîn Muhammed b. İshak b. Muhammed el-Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb*'ıyla birlikte tsh. Muhammed Hâcevî), İntişarat-ı Mevlâ, 3. bs., Tahran 1374, 44, 47; Görgün, Tahsin, “Molla Fenârî (Düşüncesi)”,

meseleleri ancak sırlara vâkıf büyük veliler ve arifler bilir. Bu biliş idrak mahallî olan kalbin beşerî kirlerden tasfiyesi ve hakikatlerin keşfi yoluyla olur. Arifler Fenârî'ye göre ilâhî hakikatlere dair bilgilerini tekellûf ve teemmül olmaksızın aynada yansıyan görüntüler misali Hakk'tan doğrudan elde ederler. Buna "tahkik ve tahakkuk" denir. Veli ve ariflerin dışındaki kimselerin hakikatleri öğrenmesi ise iki yolla olur: Ya muhakkik arifin getirdikleri üzerinde akıl yürütme (nazar) ile ya da arifî dinleyeninin tahakkuk ve keşfi ile. Her iki durumda da arifin rehberliği zorunludur. Birinci durumda kişi kıyas, öncüller, deliller, tenbihler vs. gibi nazarî vasıtalarla muhtaç iken, ikinci durumda arifin söylediklerinden hâsıl olan mana Hakk ile irtibatından dolayı dinleyeninin nefsinde bilfiil tahakkuk ettiğinden nazarî vasıtalar gibi hâricî sebeplere ihtiyaç duymaz.³⁷ Fenârî'nin bu hususta vurguladığı ana fikir "ariflerin tasavvuf doktrinlerini akla uygun biçimde aktarabildiği, bu bilgilerin esasen nazarî yöntemin ölçütü sayılan mantığa indirgenebileceği anlamına gelmediği, öte yandan belirli kaidelerden mahrum bulunduğu yahut hiçbir ölçüte vurulamayacağı anlamına gelmediğidir. Bununla birlikte kaidelerin delalet ettiği her bilgi ve varlık düzeyi için yeni ve izafî manalar söz konusudur".³⁸ İlâhî mana ve hakikatlerin bu özelliği tecellide tekrarın olmaması ile ilgilidir. Tekrarı olmayan şeyin "mutlak" anlamda kaidesi de olamaz. Ancak manaların akla yönelik sabit delaletleri de vardır. İşte nazar bu delaletleri kaidelere bağlayan, manaları anlamaya ve anlaşılır kılmaya yarayan bir vasıta. Manaların ait oldukları mertebelere göre değişen ve daima yenilenen tezahürleri ise ancak tahakkuk, keşf ve fetih yoluyla. Bu yolla (ikinci durum) kişi, tasfiye ettiği kalp aynasına varlık mertebelerinden yansıyan manaları birbirinden temyiz ederek yakînî bir şekilde bilir. Bu temyiz bilgisine "keşf ilmi" denir.³⁹

Dolayısıyla Fenârî'ye göre *Mesnevî*'nin gayesi Kitab'ın delalet ettiği ilâhî mana ve hakikatleri kişinin keşfetmesine (vuslat), nefsinde bilfiil tahakkuk ettirerek kesin bir şekilde idrak etmesine (yakîn) vesile olmaktır. Kitap bu anlamda keşfini gerçekleştirecek kişi için bir vasıta ve rehberden öte bir şey değildir. Rehberin muhtevası ise şeriat, tarikat, keşf ve hakikat ilimleridir. Bu ilimler birbiri üzerine temellenip, kaideler bütünü hâlinde *Mesnevî*'de yer

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXX, 247; ilm-i ilâhînin konu, mesele ve ilkeleri hakkında bk. Demirli, E., *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, 86-93.

³⁷ Molla Fenârî, *Misbâhu'l-Üns*, 48.

³⁸ Görgün, T., "a.g.md.", 247.

³⁹ Molla Fenârî, *Misbâhu'l-Üns*, 49.

almaktadır. Okura düşen şey, bu kaideleri göz önünde bulundurarak her daim yeni manalar keşfetmektir.⁴⁰

II.3. *Mesnevî*'nin Nitelikleri

Fenârî'ye göre *Mesnevî*'nin gaye ve konusunu belirten “Bu (kitap) vuslat ve yakîn sırlarını keşfetmede dinin usûlünün usûlünün usûlüdür” ifadesinden sonraki cümleler kitabın ne tür özelliklere sahip olduğunu açıklar.⁴¹ Bu niteliklerden bir kısmı sülûk ilminin, bir kısmı da hakikatler ilminin kaidelerini kapsar.

Mesnevî'nin “fıkhullahî'l-ekber” (Allah'ın en büyük fıkhı) olması bu niteliklerden biridir. Fenârî'ye göre Mevlânâ'nın *Mesnevî* için bu niteliği kullanmasında iki ihtimal vardır: Birincisi Mevlânâ mezhepte Hanefî'dir. “Fıkh-ı ekber” İmam Ebû Hanîfe'nin inançlar ve hakikatler ilmine dair kitabının adıdır. Mevlânâ'nın mezhepteki imamına uyarak eserine bu adı verdiği ileri sürülebilir. “Ekber” nispeti inançlar ve hakikatler ilminin şeriatlar ilmine göre daha büyük olması sebebiyledir. “Allah” nispeti ise ilimlerinin keşf yoluyla olması ve Hakk'ın ilkasıyla tahakkuk etmesi sebebiyledir. Yoksa *Mesnevî*'deki bilgiler bir muallimin talimi veya bir müfekkirin fikir yürütmesi, çabasıyla kazanılan türden değildir. İkincisi, “fıkıh” sözlükte mutlak anlamda “ilim” demektir. İlimlerin en

⁴⁰ Mesela, *Mesnevî*'de çoğu yerde geçen “şems”, “âfitâb”, “hurşîd” vb. gibi benzer ifadeler Hind şarihlerinden İmdâdullah'ın söylediği üzere çeşitli anlamlara gelir: Bazen Şems-i Tebrîzî'ye, bazen hakikat-i muhammediyyeye, bazen Hz. Peygamber'e, bazen aşka, bazen maşuka, bazen de başka bir şeye delalet eder. Bunların birbirinden temyizi ise ancak zevk ve keşf yoluyla olur. Bk. Konuk, Ahmed Avni, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı v.dğr.), Kitabevi, İstanbul 2004, III, 311.

⁴¹ Bu nitelikler şunlardır: “*Mesnevî*, Allah'ın en büyük fıkhıdır. *Mesnevî*, Allah'ın en aydın yolu ve en açık burhanıdır. *Mesnevî*'nin nuru, içinde kandil bulunan kandillğin ışığı gibidir. *Mesnevî*'nin nuru, sabahlardan daha aydın bir surette parlar. *Mesnevî*, ariflerin kalplerinin çeşmeleri ve meyve veren dalları olan cennetleridir. Çeşmelerden birisine, bu sebilin oğulları “selsebil” derler. *Mesnevî*, makam ve keramet ehline en hayırlı durak ve en güzel dinlenme yeridir. Hayırlı ve iyi kimseler, *Mesnevî*'de yerler ve içerler. Hür kimseler *Mesnevî*'den ferahlanır ve çalır, çağırırlar. *Mesnevî*, Mısır'daki Nil'e benzer: Sabırlılara içilecek sudur, Firavun soyuna ve inanmayanlara hasret. *Mesnevî*, gönüllere şifa, hüznünlere ciladır. *Mesnevî*, Kur'an'ı keşfedicidir. *Mesnevî*, rızıkların bolluğuna sebep olur. *Mesnevî*, ahlâkı güzelleştirir. *Mesnevî*, kerim ve muhsin melekler eliyle yazılmıştır. *Mesnevî*'ye tertemiz kimselerden başkasının dokunmasına müsaade etmezler. *Mesnevî*, âlemlerin Rabbi'nden inmedir. *Mesnevî*'ye bâtl ne önden ne de arkadan gelir. *Mesnevî*'yi Allah korur, gözetir. Allah, en iyi koruyandır, merhametlilerin en merhametlisidir. *Mesnevî*'nin Allah'ın verdiği başka lakapları da vardır”.

şerefli ve büyüğü de Allah'ı, ona ulaştıran menzil ve makamları bilmektir. Bu da sülûk ve hakikat ilminin konusudur.⁴²

Mesnevî'nin “Allah'ın en aydın yolu ve en açık burhanı” olması keşf yoluyla elde edilen bilgileri içermesi itibarıyledir. Zira sarîh ve sahîh keşf yolu en açık (meşru) yol ve en aydınlık burhandır. Burhan olması, içerdiği bilgilerin şüphe ve bâtil kabul etmemesi, herkes için hüccet olmasıdır.⁴³

Molla Fenârî'nin dibace şerhinde usûl üçlemesinden sonra en detaylı izahlar verdiği yer “*Mesnevî*'nin nuru, içinde kandil (*mishâl*) bulunan kandilliğin (*mişkât*) ışığı gibidir. *Mesnevî*'nin nuru, sabahlardan daha aydın bir surette parlar” cümlesinin şerhidir. Nûr Suresi 35. ayete⁴⁴ telmihte bulunulan cümlede kitaptaki ilmin keşfi özelliği izah edilir. Şerhte yapılan benzetmeler şunlardır: nur-ilim; misbâh-ruhu'l-kuds; mişkât-beden, zücâce-kalp; şecere-i mübareke-nefs-i kudsiyye; zeytinyağı-fitrî, aslî istidat. Fenârî şöyle der: “Bu kitaptan hâsıl olan ilim, kandilden alınan kandilliğin nurunun hâli gibidir. Çünkü kandilliğin nuru, cam ve doğuya ve batıya mensup olmayan mübarek zeytin ağacının yağının kuvveti vasıtasıyla hâsıl olur. Aynı şekilde bu kitabın nuru ve ilmi, **kalp** camı vasıtasıyladır. Kalp camı, kendisine feyz eden ilâhî isimlerin nuruyla münevver olan **kudsî ruh** kandili ile kendisinde aslî/fitrî **istidat** gücü olan mübarek **kudsî nefis** ağacına şamil olan **beden** kandilliği arasındadır. Kalp camı, kendisine kudsi ruh kandilinin ateşi değmese bile bedeni aydınlatır. Hz. Peygamber'in “Benim Allah ile bir vaktim vardır ki, araya ne bir mürsel nebi ne de bir mukarreb melek girebilir” ve “Kalbim bana Rabbim'den nakletti” sözüyle işaret ettiği gibi bu (tür bir aydınlatma) gerçekleşebilir. Ancak onun fitrat nuruna ruhî feyz nuru veya sübbûhî ilka eklenirse nur üzerine nur olur. Bu kudsi nefis, ruhların ne doğusundan ne de batısından. Şayet dersin: “Kudsî nefis ile kalp arasında ne fark var?” Derim ki: “Kudsî nefis, ‘Onu arındıran kurtuldu’ (Şems 91/9) ayetinde işaret edildiği üzere tezkiye edilmiş nefistir. Yani şeriat kanunu üzerinde sebat ve istikamet sahibi nefis”. Kudsî ruh ise ruhanî bir cevherdir ki, kabiliyetleri üzerine kemalat feyz eder. Kalp, Rahman'ın iki parmağı arasında

⁴² Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^b.

⁴³ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 15^b-16^a.

⁴⁴ “Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru, içinde lamba bulunan bir kandile benzer. Lamba cam içerisindedir. Cam, sanki inciden bir yıldız. Ne doğuya ve ne batıya mensup olan mübarek bir zeytin ağacı(nın yağı)ndan yakılır. (Öyle mübarek bir ağaç) ki, neredeyse ateş değmese de yağı ışık verir. Işığı panl parıldır. Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlara misaller verir. Allah her şeyi bilir”.

değişen iki güç sahibi bir cevherdir. Hâsılı *Mesnevî*'deki ilim zatî olmayan keşfi bir ilimdir ki, zatî-ilâhî ilimden müstefâddır. Dolayısıyla aydınlatması sabahların aydınlatmasından daha parlaktır. Zira sabahın aydınlattığı ışık başka bir yaratılmışın ışığından gelir. Bu ışık, bir yaratıcıya (hâlık), nurlandırana (münevvir), suret verene (musavvir) muhtaçtır. Keşfedenin bilgisi ise bunun aksine doğrudan doğruya Allah'tan gelmektedir. *Mesnevî*'deki ilmin keşfi olması bu anlamdadır. Keşfi ilim, küllî ve kalp gözüyle görülen (istıbsarî) bir nurdur. Sabahların nuru ise cüzî ve baş gözüyle görülen (ıbsarî) bir nurdur. Aralarında ne kadar da fark var!"⁴⁵ Fenârî'ye göre *Mesnevî*'deki bilgi keşfidir ve arada bir vasıta olmaksızın Hakk'tan doğrudan Mevlânâ'nın kalbine inmiştir.

Mesnevî'nin "ariflerin kalplerinin çeşmeleri, meyve veren dallara sahip cennetler, "selsebil", makam ve keramet ehline en hayırlı durak ve en güzel dinlenme yeri" olması "Allah" ismi mertebesinden feyzolunan küllî ve cüzî bilgilere istinad etmesiyle irtibatlıdır. Bilgilerin asıl kaynağı "Allah" ismi mertebesidir. Bilgiler bu kaynaktan keşf tarikiyle elde edilmiştir. Küllî bilgiler ağacın kökleri (usûl), cüzî bilgiler ağacın dalları (füru) ve meyveleriyle remzedilmiştir. Usûl ve fûru besleyen, asıl kaynağa ulaştıran kanallar ise dörtlüdür: Su, süt, şarap ve bal nehirleri. Bu nehirlerin kaynağı suyunun saflığı ve soğukluğu sebebiyle "selsebil" diye adlandırılır ki, Allah ismi mertebesidir. Dört nehir Allah ismine taalluk eden mertebeler mesabesinde. Bu mertebeleri talep etmek muhabbet, aşk ve şevk ile olur. Talep edenler devamlı sülûk ve keşf edenlerdir ki, bilginin nihayeti olmadığına kail olanlardır. Diğer bir grup ise talebi olmayanlardır. Onlar Hakk'ın zatında, mertebelerin kaynağı olan "Allah" ismi mertebesinde fani olanlardır. Fena hâlleri, kaynaktaki ilim suyunun soğukluğundan neşet eder.⁴⁶ Fenârî'ye göre *Mesnevî*'nin kaynağından beslenmek, içerdiği bilgileri (malumat) talep etmekle hâsıl olur. Bu bilgiler "Allah" ismi mertebesinden gelen nehirler mesabesindeki esmaî mertebelere sülûk ile. Sülûk ise fena hâlinde evlâdır. "Hayırlı kimselerin (ebrâr) *Mesnevî*'den yiyip içmesi", "Hür kimselerin *Mesnevî*'den ferahlamaları, çalıp oynamaları" kitaptaki dallar ve meyveler mesabesindeki cüzî bilgilerden istifade etmelerine delalet eder. Bu istifade, öncelikle talep, sonrasında beşerî tabiat ve şehvetlerden azade olmak, şevk ve aşk ile bazı makamlara ulaşmak ile müyesser olur.⁴⁷

⁴⁵ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 16^a-16^b.

⁴⁶ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 16^b.

⁴⁷ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 17^a.

Dibacede *Mesnevî* niteliklerinin çoğu Kur'ân vasıflandır. “Kimini dalalete sürüklemesi, kimini hidayete sevk etmesi” (Bakara 1/26); “Değerli ve iyi elçilerin eliyle yazılmış olması” (Abese 80/15-16); “Ona temizlenenlerden başkası el süremez. O âlemlerin Rabbi’nden nazil olmuştur” (Vâkıa 57/79-80) bunlardan bazılarıdır. Fenârî’ye göre Kur’ân’ın –lafzının değil– mana ve maksadının hülâsası olan *Mesnevî*, iki açıdan Kur’ân vasıflarıyla nitelenmiştir: 1. Kur’ân’ın manası olması. 2. Kur’ân ile aynı kaynağa sahip olması. İkinci durum söz konusu olduğunda Fenârî’ye göre eser, rabbanî ilham ve ruhanî feyz mahsulü olup yazımında herhangi bir fikir, teemmül ve çabanın dahli yoktur.⁴⁸

Mesnevî’nin bazı nitelikleri üslubuyla alakalıdır.⁴⁹ “Garâib” (gariplikler, şaşılabacak şeyler) ve “nevadır” (nadir olan şeyler) içermesi, nefsin kuvvelerinden olan vehmin akla yardımcı olması için aklî olan şeyleri (makul) duyulur (mahsus) mecraya uyarlayan temsil, teşbih ve hikâyelerin kullanımına hamledilir. Öte yandan kitap açık aklî delillere de (*düreru’d-delâlât*) başvurur. Böylelikle hakikatlere perdeli olan zayıf akıllara anlama imkânı doğar. Fenârî’ye göre aklî delil ikame etmek Kur’ân ve hadiste olduğu gibi tasavvuf ilminde zorunlu değilse de, anlamın izharı için evlâdır. Ancak bu yönüme nadiren başvurulur.⁵⁰ Dolayısıyla kitap temsiller kullanarak manayı bir yandan gizlerken, özellikle hikâye aralarında ve sonlarındaki mesaj beyitlerinde aklî delillere başvurarak manayı aşikâr hâle getirir. Mananın gizlenmesi, tesir gücünü artırmak ve okuyucuyu uyandırmak, mananın izharı ise okuyucuyu rahatlatmak amacını taşır.⁵¹

Fenârî’ye göre *Mesnevî*’nin bunlardan başka Allah tarafından Mevlânâ’ya ilham edilen daha birçok lakabı ve niteliği vardır. “Zikir” ve Hakîm” gibi. Bu lakaplardan bazıları inanca konu olan hakikatü’l-hakâyika, bazıları da sülûkta kalp ve bedenle yapılan muamelata delalet eder.⁵²

⁴⁸ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 17^a.

⁴⁹ “*Mesnevî* şaşılabacak hikâyeler ve nadir benzetmeler içerir. Şerefli sözler ve inci misali anlamlar içerir. Zahidler yolunu ve abidler bahçesini içerir. Söz yapısı az, anlamları çoktur.”

⁵⁰ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 17^b.

⁵¹ *Mesnevî*’de mananın aktarım yöntemi hakkında bk. Ceyhan, S., “İsmail Rüsûhî Ankaravî’nin *Mesnevî* Tahkîki”, 117-142.

⁵² Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 17^a-17^b.

II.4. *Mesnevî*'nin Muhatabı

Dibacenin ikinci kısmı *Mesnevî*'nin ilk muhatabı ve eserin *Hüsâmînâme*⁵³ denilerek kendisine ithaf edildiği Hüsâmeddîn Çelebi'nin (asıl adı: Muhammed b. Hasan) (ö. 683/1284) kimliği ve tavsifini içerir.⁵⁴ Çelebi, Anadolu'da ahilerin öncüsü olarak "Ahi Türkoğlu" lakabıyla tanınmıştır. Urmiyeli'dir. "Kürt olarak yattım Arap olarak kalktım" diyen bir şeyhin neslindendir. Fenârî'ye göre bu şeyh Tâcûlarîfîn Ebû'l-Vefa Bağdâdî'dir (ö. 501/1107).⁵⁵ Ebû'l-Vefa Bağdâdî'nin aslen ümmî olup halkın kendisini Arapça vaaz vermeye zorladığı, ancak Arapça bilmediği, geceleyin Allah'a dua ettikten sonra sabahleyin dilinin açıldığı ve halka kürsüden Arapça vaaz verdiği kaynaklarda rivayet edilir.

Mevlânâ, Hüsâmeddîn Çelebi'yi dibacede "efendim, dayanağım, cesedimdeki ruh, bugün ve yarınımın azığı, ariflerin muktedası ve şeyhi, hidayet ve yakîn yolunun imamı, halkın gavsı, Allah'ın peygamberine ısmarlanmış kimse, Allah'ın seçkinleri arasında sırlanmış, kalp ve akılların emini, arş hazinelerinin anahtarı, arz definelerinin muhafızı, mahlukatı içindeki güzidesi, Hakk'ın vasiyetlerinin mahzeni, faziletler babası, Hakk ve din kılıcı (hüsâm), vaktin Ebû Yezîd'i ve zamanın Cüneyd'i" vs. şeklinde niteler. Bu nitelikler Fenârî'ye göre aynı zamanda kâmil mürşide ait özelliklerdir. Ancak Fenârî, dibace metnindeki gerek *Mesnevî* gerekse Çelebi'nin vasıflarının tümünü şerh etmez. Şerhinin temel karakteristiği parçacı yaklaşıma sahip olmasıdır. Bir yandan müşkil lafızlar içeren cümleleri ele alıp izah ederken, bu izahlarda muhakkik tavrını yansıtan bir mana bütünlüğüne sahip olduğu gözden kaçmaz. Buna göre manada küllî, lafızda cüzî bir şerh usulünü benimsediği söylenebilir. Bu sebeple Ankaravî gibi diğer dibace şerhlerine nazaran metni kısa hacimlidir.

Fenârî'ye göre *Mesnevî*, Hüsâmeddîn Çelebi mazharından her bir kâmil insana şu tavsiyede bulunur ki, şeriat, tarikat ve marifet hakikatlerini cem etmeyi gerektirir: "Hakk'ın kâmil insana vasiyeti şudur: Peygamberinin şeriatını izhar et! Talebelerini İslâm'ın şer'î/zahirî, imanın ruhanî ve kalbî, ihsanın apaçık sırlarını

⁵³ *Mesnevî*'nin son cildinde ilgili beyitler şöyledir: "Ey gönüllerin hayatı, nice zamandır altıncı cildin yazılmasına meyledip durmaktasın. Hüsâmînâme, senin gibi bilgisi çok bir erin çekişiyle dünyayı dönüp dolaşmakta. Ey manevî er, *Mesnevî*'nin son cildi olan altıncı cildi de sana armağan sunmaktayım" (VI, b. 1-3).

⁵⁴ Hüsâmeddîn Çelebi hakkında bk. Sevgi, Ahmet, "Hüsâmeddîn Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, 512.

⁵⁵ Bu şeyhin, Vefâiyye tarikatının kurucusu Tâcûlarîfîn Ebû'l-Vefa el-Bağdâdî (ö. 501/1107) veya Urmiyeli Hüseyin b. Ali b. Yezdânyâr (ö. 333/944-45) olduğu öne sürülmektedir.

idrak etmeye vesile olan vazifelerini bir araya getirmeye teşvik et! O zaman ulvî hakikatler kapısı sana açılır.”⁵⁶

Sonuç

Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmı ve Taşköprizâde'nin ifadesiyle ilm-i ilâhîyi Sadreddîn el-Konevî'den sonra Osmanlı entelektüel kültürüne intikal ettirmekle Osmanlı düşüncesinin mimarlarından addettiğimiz Molla Mehmed Fenârî'nin *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî* adlı, *Mesnevî*'nin Arapça önsözüne yazdığı Arapça şerh, Osmanlı *Mesnevî* şerhleri geleneğinde esere yönelik ilk çalışmadır. Şerhin en önemli özelliği *Mesnevî*'nin hangi düzlemde algılanması gerektiğine dair önemli ipuçları barındırmasıdır. Şarihe göre *Mesnevî* ilm-i ilâhînin ya da tahkik ilminin kaideleri ile seyr u sülûkün temel ilkelerini içeren bir metin olduğu gibi Mevlâna da muhakkik bir sûfidir.

Şerhte dibace metninin işaret ettiği *Mesnevî*'nin konusu (dinin usûlünün usûlünün usûlü), gayesi (keşf ve yakîne ulaştırmak) ve nitelikleri (fıkullahî'l-ekber ve Kur'ânî vasıflar) Fenârî'nin gerek *Misbâhu'l-Üns*'teki gerek diğer eserlerindeki ilim anlayışıyla paralellik gösterecek şekilde yorumlanmıştır. Bu anlayış mücebince *Mesnevî*'nin içerdiği mana ve bilgi nefsin tezkiyesi ya da sülûk ile gerçekleştirilen keşf ve müşahede yönteminin verileridir. Fenârî'ye göre *Mesnevî*, tasavvuf ilminin temel iki konusu olan marifetullah (Allah'ı bilmek) ve marifetü'n-nefse (insanı bilmek) dair kaideler vazeder. Bu kaideler bir bütün hâlinde tahkik ilmini oluşturur. Tahkik ilminin verileri keşfe dayandığı gibi, verilerin nazârî ve aklî boyutu da vardır. Buna göre keşf ve müşahede yöntemiyle ulaşılan hakikate dair bilgiler *Mesnevî*'nin anlaşılmasına yardımcı olması için aklî ilkelerle de izah edilmiştir. Dolayısıyla *Mesnevî*'nin anlaşılması fıkıhtan kelâma, felsefeden ahlâka kadar mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemde teşekkül eden farklı İslâm düşünce geleneklerini de dikkate almayı gerektirmektedir. Fenârî'ye göre *Mesnevî*'nin üslubuyla ilgili diğer bir temel özelliği makul manaları tahayyül gücüne dayanarak temsil, teşbih ve kıssalarla insan zihnine yaklaştırmasıdır. Kitabın bu üsluba sahip olması bilindiği üzere geçmişten günümüze bütün kesimlerin ilgisini çekmeye sebebiyet vermiştir.

⁵⁶ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, vr. 17b.

Fenârî'nin dibace şerhinin *Mesnevî*'ye gösterilen bu ilginin epistemolojik bir derinlik kazanmasında, modern dönemde ortaya çıkan eksik idrak tarzlarının giderilmesinde kayda değer bir boşluk dolduracağı muhakkaktır.

× شريح ديباجة المشوى

بسم الله الرحمن الرحيم

39

قال الشيخ الامام المسند جامع علوم الاولين والآخرين وارث الانبياء والمسلمين المحقق بالوائنة
 المحمدية في مقام الصدق واليقين شمس الحق والدين محمد بن حمزة بن محمد الفارسي قال الشيخ ×
 العارف المحقق قطب الاولياء الكليين جلال الحق والملة والدين قدس الله تعالى سره في اول كتابه
 المشوى هذا اصول اصول الدين في اسرار الوصول واليقين اقول والله تعالى اعلم كانه اراد
 من الوصول علم السلوك والاخلاق ومن اليقين علم العقائد والحقايق وهو علم التوحيد والصفات
 واراد من اسرارها قواعدها الكشفية لا البرهانية والشار الى ذلك بلفظ الاسرار لان سر الشيء ما
 خفي منه والاحكام البرهانية عند اهل الحق ظاهرة غير خفية والصفات عند اهل التحقيق الى طور
 العقل وادلتها الا يقدر ان يفهم به ما علم بالكشف فينتج لذلك فيما لم يرد في الكتاب والسنة والناظر
 الاستدلال بالادلة العقلية والبراهين المنطقية بقدر يسير تقويم العوام بدون غير وانما قدم ذكر
 علم السلوك لان الوصول مقدمة اليقين لما علم ان الكشف هو المخلص عن الشبهة والتجني لان قواعد
 هذين العلمين وهو العلم بالله يتيقن الحقايق والصفات والعلم بمنزلة الاخرة بالسلوك الموصل
 الى الوصول فذلك من وجوه الاول ان الدين فسرته العلماء بانه وضع الهيئتي لدوي العقول بضمائرهم
 المجمود الى ما هو خير وكمال فهو الذي يتكفل ببيان علم الفقه المستفاد من الكتاب والسنة كما قال قدس الله
 سره نظم علم دين فقه است وتفسير وحديث بهر كه خواند غير از اين كرد خبيث در دين صوفيت مغرور
 وفقه ورنه اين خواني منت خوانم سفيه فعلم ان قواعده هذه العلوم الثلاثة اعني المستنبط
 بها هي اصول الدين ثم اصول هذه الثلاثة علم الكلام وهو الاعتقادات وعلم الاخلاق وهو وجدانيات
 كما قال قدس الله تعالى سره اين سه علم باكر را مغرور نجات حسن اخلاقت و تبديل صفات فندان
 ايعلمان اعني قواعدها اصول اصول الدين لان البراهين العقلية في علم الكلام يفيد وجود الذات
 والصفات واستناد الانا ركنها اليه بالآيات والبيانات وعلم الاخلاق يفيد معرفة الاعتدال بين
 الافراط والتفريط في الحكمة والشجاعة والسفاوة والعفة بل في كل شيء لان خير الامور وسطها
 ثم الاسرار الكشفية اصول هذين العلمين المبرهنيين لما علم ان برهينها يستند الى المفهوم الظاهر
 من الكتاب والسنة كما قال قدس الله تعالى سره ما ز قرآن برزيدم مغرور است رايش خسان اند اخيم
 ولا ريب ان ظاهرهما مستفاد من الكشف ايضا ومثبت في الحقيقة على باطنها ومطلعها
 للدين لا يمكن الوقوف عليها بالمحقق الا بالكشف ولغيره من المقلدين الا بالخذ من هذه العلوم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 قال الشيخ الامام المسند، جامع علوم الاولين والآخرين، وارث الانبياء
 والمرسلين، المحقق بالوراثه المحدثه في مقام الصدق واليقين، شمس الحق
 والدين محمد بن حمزه بن محمد الفغاري قال الشيخ العارف المحقق قطب الاولياء
 السالكين، جلال الحق والملم والدين، قدس الله تعالى ستره في اول كتاب المشنوى
 منذ اصول اصول الدين في اسرار الوصول واليقين **اقول** والله تعالى
 اعلم كما انه اراد من الوصول علم السلوك والاخلاق ومن اليقين علم العقائد و
 الحقائق وسو علم التوحيد والصفاء و اراد من اسرارها قواعد الكشفية
 لا البرهانية و اشار الى ذلك بلفظ الاسرار لان سر الشيء ما خفي منه والاحكام
 البرهانية عند اسل الحق ظاهرة غير خفية ولا التفات عند اسل التحقيق الى طو
 العقل وادلتها لا بعد ان يفهم به ما علم بالكشف فيتبع لذلك فيعلم يرد في الكفا
 والسنة والآثار الاستدلال بالدلائل العقلية والبراهين المنطقية بقدر
 يسير تنهيم العوام بدونه عسير وانما قدم ذكر علم السلوك لان الوصول مقدمة
 اليقين لما علم ان الكشف هو المخلص عن الشبهة والتخمين لان قواعد مذهب
 العلمين وسو العلم بانه يتيقن الحقائق والصفاء والعلم بمنازل الآخرة
 بالسلوك الموصل الى الوصول فذلك من وجوه الاول ان الدين فسر العلماء
 بانه وضع الآي سائق لذوى العقول باختيارهم الممجد الى ما سويهم وكمال فهو
 الذي يتكفل ببيان علم الفقه المستفاد من الكتاب والسنة كما قال قدس الله
 تعالى سره **نظم** علم دين فقه است و تفسير وحديث

بسم الله الرحمن الرحيم
قال الشيخ الامام البين جامع علوم الاولين والآخرين وارث الانبياء
والمرسلين المتحقق بالوراثه المحمدية في مقام الصدق واليقين شمس الحق
الدين محمد بن حمزة بن محمد الفارسي قدس الله روحه قال الشيخ العارف
المحقق قطب الاولياء آسكسين جلال الحق والملة والدين قدس سره
في اول كتابه المشنوي المعنوي هذا اصول اصول الدين في اسرار
الوصول واليقين اقول واسم علم كانه اراد من الوصول علم السلوك والاطلاق
ومن اليقين علم اليقين علم العقائد والحقايق وهو علم التوحيد والصفا
واراد من اسرارها قواعد الكشفية لا البرهانية وشار الى ذلك
بلفظ الاسرار لان سر الشيء ما تخفى منه والاحكام البرهانية عند اهل العقل
ظاهرة غير خفية ولا التفتات عند اهل التحقيق الى طور العقل وادلته الا
ان يفهم به فاعلم بالكشف فيتبع لذلك لم يردني الكتاب والسنة والآثار
الاستدلال بالادلة العقلية والبراهين المنطقية الا نرى سيرة تفهيم الغوام
سير وانما قدم ذكر علم السلوك لان الوصول مقدمة اليقين لما علم ان الكشف
هو المخلص عن الشبهة والتحيز اما ان قواعد ميزان العليين فهو العلم بالله

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 قَالَ الشيخ العارف المحقق قطب الأولياء السالكين
 جلال الحق والملة والدين قدس الله سره في أول كتابه
 المشهور المعنوي هذا اصول اصول الدين
 في اسرار الوصول واليقين أقول والله أعلم كانه أراد
 من الوصول علم السلوك والاخلاق ومن اليقين علم
 اليقين علم العقائد والحقائق وهو علم التوحيد والصفا
 وأراد من اسرارها قواعدها الكشفية لا البرهانية وأشار إلى
 ذلك بلفظ الاسرار لأن سر الشيء ما خفي منه والاحكام البرهانية
 عند اسهل العقل ظاهرة غير خفية ولاتفتات عند اسهل المحققين
 إلى طور العقل وأولية الابتداء ان يفهم ما علم بالكشف فتبع
 لذلك لم يرد في الكتاب والاشتهار الكلي استدلال بالادلة
 العقلية والبراهين المنطقية الا بذكر بعض القواعد بدو
 غير وانما قدم ذكر علم السلوك لان الوصول مقدمة اليقين لما

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْعَفْ
قال الشيخ الامام المسن جامع علوم الاولين والآخرين وارث
والمرسلين المتحقق بالوراثة المجرى في مقام الصدق واليقين
شريك الحق والدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري قدس الله روحه
قال الشيخ العارف المحقق قطب الاولياء السالكين جلال الحق
والملك والدين قدس الله سره في اول كتابه المشوي المعنوي هذا
اصول اصول الدين على سرار الوصول واليقين اقول والله
اعلم بانه اذن الوصول علم السلوك والاخلاق ومن اليقين علم
اليقين علم العقائد والحقايق وهو علم التوحيد والصفاء وادراك اسرار
قواعدهما الكشفية لالهيانية وانشاء الي ذلك بلفظ الاسرار لان
الشيء ما خفي منه والاحكام الالهية عند اهل العقل ظاهرة غير خفية و
ولا التعمق عند اهل التحقيق الى طور العقل واولية الا بقدر ان يفهم به
ما علم بالكشف فيجوز لذلك لم يرد في الكتاب والسنة والاثار الاستدلال
بالدلائل العقلية والبراهين المنطقية الا لتزبيد نفوس العوام بدونه غير انما
قدم ذكر علم السلوك لان الوصول مقدمة اليقين لما علم ان الكشف هو المخلص
عن الشبهة والتعجب اما ان قواعده من العلمين وهو العلم بانه يتعين
الحقايق والصفاء والعلم من انزال الآخرة بالسلوك الموصل الى الوصول فذلك